Cultuurhistorische inventarisatie provincie Noord-Brabant

Gemeente Vught

Inhoud

1	Woord vooraf	3
2	Criteria	4
3	Werkwijze	7
4	Historische karakteristiek van Vught	10
	Landschap	
	Nederzettingen	
	Bebouwing en groenelementen	
5	Overzicht van straten, gebouwen en groenelementen	21
6	Literatuurlijst	65
7	Foto-overzicht	66
8	Kaart gemeente Vught (bijlage)	

1 Woord vooraf

Dit overzicht van cultuurhistorisch waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen in de gemeente Vught, maakt deel uit van een -per gemeente opgezette- en zo "compleet" mogelijke inventarisatie in de provincie Noord-Brabant.
De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabants cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht dringend noodzakelijk gemaakt. Te meer omdat deze veranderingen steeds duidelijker kenmerken lijken te vertonen van een massaal afbrokkelingsproces, waarbij veel van wat als karakteristiek-Brabants mag gelden, voorgoed uit het beeld van stad en land dreigt te verdwijnen. Een ontwikkeling, die naar het oordeel van het bestuur van de provincie Noord-Brabant indruist tegen de in brede kring ondersteunde opvatting, dat elementen uit het verleden essentieel zijn voor de verscheidenheid en herkenbaarheid van het heden, en daarmee voor de leefbaarheid in het algemeen.
In weerwil hiervan is deze rapportage niet op de eerste plaats bedoeld als een "document humain", afschoon bekommernis om de toekomst van Brabants verleden het eigenlijke doel van deze uitgave licht dreigt te overstemmen. Dat doel is: het op systematische wijze -aan de hand van een aantal welomschreven criteria- optekenen van wat er in Brabant aan cultuurhistorisch waardevolle objecten aanwezig is, om op grond daarvan de prioriteiten te kunnen bepalen voor een effectief en samenhangend provinciaal monumentenbeleid.
De hier voor u liggende inventarisatie vertegenwoordigt letterlijk een serie momentopnames. Reden waarom de samenstellers het woord "compleet" in de inleidende zin van aanhalingstekens hebben voorzien. Niet zozeer omdat zij zich bij hun rapportage uitdrukkelijk ontslagen wilden zien van de pretentie van volledigheid. Zo'n pretentie zou, alleen al gelet op de betrekkelijkheid van het begrip "cultuurhistorisch waardevol", niet reëel zijn. Veeleer weerspiegelt deze schrijfwijze hun vrees dat, als het afbrokkelingsproces in het huidige, genadeloze tempo doorzet, ook een aantal van de hier opgenomen gegevens snel door de actualiteit zal zijn achterhaald.
Onderzoek en veldwerk voor de hier gepresenteerde inventarisatie vonden plaats in 1981 en werden verricht door drs. A.J.C. van Leeuwen en drs. N.C.M. Maes met tijdelijke medewerking van mevr. drs. M. Rosier, allen werkzaam bij de provincie Noord-Brabant. Wijzigingen die zich na die datum voordeden, konden om organisatorische redenen niet meer in deze uitgave worden verwerkt.

's-Hertogenbosch, augustus 1983

2. Criteria

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking kwamen, moest uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurde aan de hand van een aantal criteria, die verder in dit hoofdstuk groepsgewijs worden omschreven.
Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?
Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het product van een -al dan niet geleidelijke- historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel evenzeer voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk.
Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurverstorende ingrepen.
De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nu nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken.
Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 hun uiteindelijke vorm kregen. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.

Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek zijn alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

- Architectonische en kunsthistorische criteria

  - het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedebouwkundige of kunstenaar

- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw)techniek, (bouw)type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

- Planologische, landschappelijke en stedebouwkundige criteria

  - het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten en erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
  - het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex
  - het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
  - het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
  - het object vormt een onderdeel van een historische stedebouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
  - het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

- Sociaal- en cultuurhistorische criteria

  - aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
  - het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
  - het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, was het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere.
Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudige voorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werken, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote -zo niet dominerende- rol gespeeld. Objecten als daglonershuizen, weverswoningen, smidsen e.d., ontlenen vooral daaraan vaak hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen.
Ten slotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.
Onnodig te zeggen dat genoemde criteria niet alleen van belang zijn in het kader van deze inventarisatie. Zij spelen een cruciale rol bij het concrete monumentenbeleid van de provincie Noord-Brabant: bij het bepalen van de prioriteiten voor het behoud* van cultuurhistorisch waardevolle objecten en het ontwikkelen van het daarvoor meest geëigende instrumentarium.

---

* Naast genoemde criteria zullen in de praktijk ook andere factoren (bouwkundige staat, mogelijkheden tot functiewaardering, beschikbare middelen e.d.) het eventuele behoud van cultuurhistorisch waardevolle objecten bepalen.

3. Werkwijze

Bij het in kaart brengen en beschrijven van de verschillende cultuurhistorisch waardevolle objecten, met het doel een overzicht te geven van wat in de provincie op dit gebied bewaard is gebleven, werden de samenstellers met een aantal beperkingen geconfronteerd.
Om te beginnen was het met de beschikbare mankracht en financiële middelen, gelet ook op het tijdsbestek waarbinnen de werkzaamheden moesten worden afgerond, nauwelijks mogelijk uitvoerig bronnenonderzoek te verrichten naar de geschiedenis van een bepaald gebied. Men was daarom voornamelijk aangewezen op de beschikbare informatie, die doorgaans schaars aanwezig en bovendien niet altijd even betrouwbaar bleek.
Daarnaast waren er ook problemen van meer praktische aard. Zo leende, vooral in dicht bebouwde kommen, de situatie er zich niet altijd voor om bijvoorbeeld alle gevels van een gebouw nauwgezet te bestuderen. Voor interieurs gold dit in nog sterkere mate; deze konden slechts bij hoge uitzondering worden bezichtigd.
In verband hiermee kan het hier gepresenteerde materiaal slechts een indruk geven -zij het dan een redelijk verantwoorde- van de in de gebouwde omgeving aanwezige waarden, die voorwerp van monumentenzorg kunnen zijn en die bij planologische beslissingen in de beschouwing moeten worden betrokken.

Bij het bestuderen en beschrijven van de objecten is, zoals al aangestipt, de samenhang met de directe omgeving en met de nederzetting als geheel voortdurend goed in het oog gehouden. Een object kan, als deel én als exponent van een groter geheel, immers niet adequaat worden beschreven, als dit totaalbeeld bij de onderzoeker ontbreekt.
Belangrijke aanknopingspunten voor dit totaalbeeld vormen onder meer de specifieke kenmerken van de omgeving (hoogteligging, reliëf, perceelsvorm, bodemgebruik e.d.), die een rol hebben gespeeld met betrekking tot de plaats en aard van de nederzetting. Zo is er een hemelsbreed verschil tussen het landbouwgebied in de polders van Noordwest-Brabant en, om wat te noemen, een Kempens akkerdorp. In het eerste geval domineert het open, vlakke land, met zijn grote, verspreid gelegen boerehoeven; in het tweede geval hebben we te maken met een veel kleinschaliger akkerstructuur met een lint van boerderijen, gelegen op de oeverwallen van beken.
Behalve het onderkennen van verschillen in "decor", is ook het bepalen van de invloed daarop van historische en sociaaleconomische factoren - als conjunctuur, machtspatronen, bestaansmiddelen, verkeersbindingen enz. - van groot belang voor het invullen van dat totaalbeeld. Een goed voorbeeld daarvan is Vught, dat zijn vorm met Markt en stationsbuurt kreeg onder invloed van de oude hoofdwegen tussen Eindhoven, Den Bosch en Tilburg, alsmede de latere spoorlijn.

En ten slotte kan ook literatuur over een gebied en de daarbinnen gelegen nederzettingen een - zij het vaak globaal- beeld geven van de dominanten die bij de ontwikkeling daarvan een rol hebben gespeeld.

Al dit materiaal te zamen vormt als het ware een soort "onderlegger", die in meerdere of mindere mate houvast biedt bij het verwerven van inzicht in hetgeen als karakteristiek mag worden aangemerkt.
In dit verband zijn ook oude kaarten van belang, vooral de sinds ca. 1830 gepubliceerde topografische kaarten 1:25.000 en 1:50.000. Deze zijn namelijk direct vergelijkbaar met de huidige stafkaarten van dezelfde schaal en geven daardoor een goed beeld van het veranderingsproces dat zowel nederzettingen als landschap in de loop der tijd hebben ondergaan. Overigens is het patroon dat uit het bestuderen en vergelijken van deze kaarten naar voren kwam, steeds ter plekke aangevuld met eigen waarnemingen met betrekking tot stratenpatroon, bebouwing en beplanting.

In hoeverre is, ondanks de hier gekozen opzet, waarbij een aantal concrete criteria als uitgangspunten dienen, toch niet het gevaar aanwezig dat er bepaalde subjectieve elementen in de beoordeling sluipen?
Degene die de inventarisatie uitvoert, maakt uit wat hij wel en niet documenteert. Hij wordt daarbij geleid door zijn kennis van de historische karakteristiek van de nederzetting. Welke elementen bepalen het eigen -specifieke- karakter daarvan? Is dit "eigene" nog afleesbaar aan bebouwing of omgeving, en in hoeverre is het door veranderingen verstoord?
Het zal duidelijk zijn dat alleen al dit deel van het afwegingsproces niet geheel objectief kán zijn. Het wordt immers niet alleen bepaald door de doelstelling van het onderzoek, maar ook de persoon van de inventarisator en de tijd waarvan hij het product is.
Tegelijkertijd echter mag men erop vertrouwen dat de systematiek en de criteria die aan dit onderzoek ten grondslag liggen, een zekere garantie bieden dat persoonlijke voorkeuren bij de beoordeling uiteindelijk nergens de boventoon voeren.

In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op het verband tussen de ruimtelijke vorm van de nederzetting en de geomorfologische en landschappelijke context waarin zij geplaatst moet worden. Aansluitend volgt een schets van de karakteristieke bebouwingstypen en groenelementen.

In het daarop volgende hoofdstuk worden de verschillende objecten alfabetisch per straat behandeld. Straten die zich onderscheiden door een duidelijke samenhang van de daarin gelegen objecten, worden in voorkomende gevallen bovendien afzonderlijk beschreven.

Per object worden vermeld: huisnummer, algemene typering, geschatte bouwdatum, exacte bouwdatum*. (b.v. blijkens muurankers, jaarsteen, literatuurvermelding), data van belangrijke wijzigingen, de aanwezigheid van eventuele artefacten, zoals stoofstenen, hekpalen e.d., bijgebouwen (met vermelding van eventueel afwijkende datering), groenelementen (waarbij oudere bomen met opgave stamomtrek), eventuele opmerkingen over details of bijzondere onderdelen**.

Iedere inventarisatie bevat bovendien één of meer kaarten van het onderzoeksgebied, schaal 1:10.000 (bij dichtere bebouwing ook uitsneden met schaal ca. 1:5.000). Daarop zijn de volgende zaken aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip)
- beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnamen en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen, zijn eveneens aangegeven. Groepen gebouwen die een karakteristiek geheel vormen of die deel uitmaken van een interessant nederzettingstype, zijn omlijnd.

---

* In tegenstelling tot de geschatte bouwdatum is de exacte bouwdatum in de tekst steeds onderstreept aangegeven.

** Voor zover het rijksmonumenten betreft, zijn de beschrijvingen ontleend aan de officiële monumentenlijst, zo nodig onderzijds aangevuld (aangegeven met N.B.).

4. Historische karakteristiek van Vught

Landschap

Vught ligt op de westelijke oever van de Dommel, ten noorden van het punt waar de Essche Stroom in deze rivier uitmondt. De oostgrens wordt gevormd door de Dommel, de noordgrens door de vroegere spoorlijn Den Bosch-Waalwijk, de westgrens ten dele door de Zandley en de Broekley en de zuidgrens ten dele door de Oude Ley en de Essche Stroom. Dommel en Essche Stroom zijn genormaliseerd, de gemeentegrens volgt echter het oude meanderende beloop.
De gemeente ligt globaal tussen 2,5 en 8 meter boven N.A.P. Het akkergebied ten noorden van de Essche Stroom ligt tussen 4,5 en 6 meter, de bebouwde kom op 5 meter. Het gebied ten zuiden van Cromvoirt ligt op 6-8 meter, Cromvoirt zelf op 5 meter. De Vughtse Heide ligt globaal tussen 4,3 en 5,7 meter boven N.A.P. Bij Maurick zijn sterke hoogteverschillen nabij de Dommeloever, tussen 3,2 en 6,6 meter. Vergelijkbare hoogteverschillen zijn er ten zuiden van Cromvoirt en bij Bergenshuizen. Direct ten zuiden van het afwateringskanaal 's-Hertogenbosch-Drongelen daalt het niveau van 5,3 naar 3,8 meter. De polder ten noorden van Cromvoirt en Vught ligt nog maar tussen 3 en 23 meter boven N.A.P.

De gedeeltelijk zeer reliëfrijke bodem bestaat grotendeels uit dekzanden terwijl hier en daar loss voorkomt. De dekzanden zijn 10.000 jaar geleden tijdens en na de ijstijd afgezet door water en wind. Nabij de Dommel is er plaatselijk een lemig karakter en werd incidenteel veen gevormd. Ten noorden van het afwateringskanaal is een kleidek aanwezig.
De overgang van het meer en minder reliëfrijke dekzandgebied naar de lage polders met hun kleilaag karakteriseert het landschap. De volgende elementen kunnen onderscheiden worden:

a. De beekdalen van de Dommel en de Essche Stroom met graslanden en natuurterreinen, de vroegere beemden, die onder meer ter hoogte van Bleijendijk ontbreken, omdat de hoge akkers hier aan de Dommel grenzen. Langs de Dommel op de overgangen naar hogere oevers ligt een aantal landgoederen.
b. De bebouwing van Vught en Cromvoirt. Vooral Vught is na de Tweede Wereldoorlog sterk uitgebreid ten koste van de akkergebieden rondom.
c. De verspreide akkergebieden ten zuiden van Vught en rond Cromvoirt opgehoogd door eeuwenlange bemesting vanuit de potstal, een ontginning die heeft geleid tot een hoeve- of kampenlandschap.
   Ook bevindt zich hier een aantal jongere ontginningen.
d. De bosgebieden van de Vughtse Heide en landgoederen als Sparrendaal en Piacenza. De landgoederen werden al voor 1800 bebost met loof- en naaldhout, de heide echter pas kort voor en na 1900.

e. De laaggelegen polders ten noorden van het afwateringskanaal. Hier ligt het natuurreservaat De Moerputten met water en moerasbos.
f. De graslanden langs de Broeley en Zandley, vroegere beemden en moeraspercelen.

Nederzettingen
Het historische karakter van Vught en Cromvoirt is bepaald door de ligging op de grens tussen hoge zandgronden en de lage klei, door de strijd tegen het water en door de nabijheid van de vestingstad Den Bosch. Dit laatste heeft geleid tot meerdere verwoestingen en brandschattingen.
De gemeente omvat de kerkdorpen Vught en Cromvoirt.
Tussen 1811 en 1933 was Cromvoirt een zelfstandige gemeente; de parochie was sinds 1717 van Vught afgescheiden.
Vught bestaat uit een aantal gehuchten en buurtschappen die grotendeels door dorpsuitbreidingen met elkaar vergroeid zijn en deels in omvang en belang afgenomen zijn. De oude kern moet in de vroege middeleeuwen zijn ontstaan als een verkeersnederzetting op de oeverwal nabij een Dommelovergang. De structuur van de nederzetting is dan ook door verkeer over de weg en te water gevormd. Op de westelijke oever van de Dommel bevinden zich twee driehoekige pleinen, ontstaan uit wegsplitsingen. Hier lagen de beide kerken. Deze situatie was vergelijkbaar met Sint-Oedenrode, maar is niet meer herkenbaar, door afbraak en verplaatsing van de zuidelijke St. Petrus of Strooikerk, die oorspronkelijk op het pleintje nabij Maurick was gesitueerd. De noorderlijker gelegen St. Lambertus is als N.H. Kerk nog bewaard gebleven op de hoek Helvoirtseweg-Taalstraat. In de late middeleeuwen verruimde men deze structuur door de aanleg, haaks op de noord-zuidverbinding, van een Marktplein met een duidelijke handelsfunctie. Ten oosten van de weg naar Den Bosch, de Taalstraat, werd in 1463 een polder aangelegd, met de Gent-(of haven-)dijk als bescherming. Deze dijk wordt door de weg van 1958 visueel weggedrukt, de relatie met de Dommel en het Bossche Broek is hierdoor goeddeels verloren gegaan.
Karakteristiek voor de ontwikkeling van de verkeersnederzetting nabij Den Bosch is de aantrekkingskracht op de gegoede burgerij. Al in de late middeleeuwen werden rondom de kern kastelen en landhuizen gebouwd, waarvan Zionsburg en Maurick de bekendste zijn. Na 1745 werd de verbindingsweg met Den Bosch verhard en verbeterd en in 1847 om strategische redenen verhoogd. Het tracé volgde de huidige Taalstraat en de bedekte weg van het fort Isabella. Hier concentreerden zich stalhouderijen, herbergen, zadelmakerijen, etc. die in de loop van de 19de eeuw verbouwd werden tot landhuizen en villa's voor de gegoede burgerij van Den Bosch. Ook werden toen oudere landhuizen vernieuwd en enkele nieuwe buitenplaatsen gesticht, waarvan nu soms alleen de naam nog voortleeft. Zo omschreef Van der Aa in 1848 Vught als een dorp "aan de straatwegen van 's-Hertogenbosch op Breda en Eindhoven,

welke te midden van het dorp eenen driesprong vormen, waaraan vele fraaie huizen en buitenverblijven gebouwd zijn. Het is eene aangename en levendige plaats zoo door de nabijheid der stad als door den velen doortogt". De verkeersvoorziening werd verbeterd in 1822-24 door de verharding van de Helvoirtseweg en de aanleg in 1866-67 van de spoorverbinding met Eindhoven. Ten gevolge hiervan breidde men de dorpskom naar het westen toe uit, waarbij gebruik werd gemaakt van bestaande landwegen. Zo ontstond de karakteristieke stationswijk met een beukenlaan parallel aan de spoorlijn en kleinschalige woningen rondom een parkje.
De oude Strooikerk bij Maurick werd ten oosten van het Marktplein door een nieuwe koepelkerk vervangen die samen met gasthuis en patronaat een sterk katholiek stempel op de nederzetting drukte.
De oude landwegen ten zuiden en oosten kregen vanaf de late 19e eeuw een langgerekte lintbebouwing die pas rond 1930-40 gedeeltelijk werd dichtgebouwd. Landgoederen als Rozenoord werden verkaveld en bebouwd, waarbij soms het landhuis bleef bestaan. Andere landgoederen als Huizen Bergen en Zionsburg bleven bestaan. Rond 1920-30 vond eveneens een sterke en planmatige uitbreiding plaats ten westen van de spoorlijn. Op een der lunetten verrees een nieuwe parochiekerk. Ten noorden van de Helvoirtseweg werden in het Villapark Vught veel woningen voor welgestelden gebouwd in vrije verkaveling temidden van bos en veel groen.
De gunstige verkeersligging die vorm gaf aan de nederzetting heeft echter ook voor verminking en aantasting gezorgd. Doorbraken vonden plaats terwijl het driehoekige Maurickplein grotendeels verdween onder het asfalt van de Rijksweg. De aanleg van een klaverblad ten oosten van de Gentdijk heeft de relatie met de omgeving aangetast.
Tegen het einde van de 19e eeuw raakte een aantal landgoederen in handen van congregaties en andere katholieke instellingen. Sparrendaal, ontstaan rond 1880, uit de ontginning van heidegronden door Bossche bankiers werd opleidingsinstituut voor missionarissen. Op het landgoed Eikenheuvel verrees het enorme Regina Coeli, op Roocouleur aan de Glorieuxlaan het internaat Maria-Oord. Op Voorburg overschaduwde een kolossaal gestichtsgebouw het oudere landhuis. Dit gebouw is een goed voorbeeld van de 19e-eeuwse visie op krankzinnigenzorg waarbij de natuur een genezende invloed diende te hebben. De patiënten werden verpleegd, ver van de als een haard van ziekte en onrust opgevatte stad. De Vughtse Heide werd ontgonnen, nadat er in 1847 een legerplaats was gesticht door Koning Willem II. Deze legerplaats werd beveiligd door een reeks van acht lunetten en een kanaal naar fort Isabella. De plas de IJzeren Man werd gevormd door ontgronding voor Bossche stadsuitbreidingen.
De akkergebieden ten westen en zuiden van Vught werden ontgonnen vanuit verspreide hoeven. Er ontstond een kampenlandschap waarbij enkele hoeven uitgroeiden tot een nederzetting. Bergenshuizen had tot 1758 een eigen kapel. Enkele landgoederen werden vanaf 1780 ontgonnen en bezitten nog delen van de oude aanleg en beplanting bijvoorbeeld Wargashuyse en Sparrendaal.

Cromvoirt ten westen van Vught is vermoedelijk al in de elfde of twaalfde eeuw ontstaan op de rand tussen zand- en kleigebied. Dit is nog steeds te zien aan de hoogteligging en de steile rand ten noorden van de langgerekte structuur van de nederzetting. Deze structuur is karakteristiek voor dergelijke nederzettingen die vanuit de oost-west lopende hoofdweg werden ontgonnen in langgerekte, haaks op de weg noord-zuid liggende percelen. Een lint van boerderijen ligt hier met de daken evenwijdig aan de straat. Ten zuiden zijn sterke hoogteverschillen en gaat het akker- en weidegebied over in hoger gelegen bos.
Op de grens met Helvoirt wordt de straat gesneden door de Zandley, die bedijkt is en een houtwal heeft. De relatie tussen de nederzetting en het omliggende akker- en weidegebied is nog goed herkenbaar. Het laaggelegen poldergebied ten noorden is recent geheel opnieuw verkaveld en heeft een grootschalig karakter.

Bebouwing en groenelementen

Boerderijen
Oudere boerderijen liggen verspreid in het buitengebied ten westen en zuiden van Vught en zijn geconcentreerd in de kom van Cromvoirt.
De oudste voorbeelden kunnen teruggaan tot de 17e eeuw en behoren tot het kortgeveltype met middenlangsdeel. Ze hebben de ingangen van het woongedeelte in de korte kopgevel, terwijl in de tegenoverliggende achtergevel de deuren van de deel liggen die geplaatst is tussen de stijlen van het gebint.
Pepereind 9 is een der beste voorbeelden van dit type. Het dak van de zijgevel is ter plaatse van de deur opgelicht. St. Lambertusstraat 3 is ook een goed voorbeeld.
St. Lambertusstraat 94 en Sparrendaalseweg 2 (1825) zijn vroeg negentiende-eeuwse voorbeelden van dit type. Vlasmeerstraat 7-9 is een zeventiende-eeuwse boerderij waarin vier woningen en een klompenmakerij zijn gebouwd. Achterstraat 6-8 uit 1828 heeft door de indeling van de sobere gevel en de aanwezigheid van een tuin met koepel herenhuisachtige allure gekregen. Andere kortgevelboerderijen vinden we aan Esscheweg 207 (de aangebouwde herenkamer is later gesloopt) en Groensteeg 3, 5 en 7.
Laat 19e-eeuwse voorbeelden zonder gebint, waarbij de muren balkdragend zijn treffen we bij Vijverbosweg 1 en Lekkerbeetjenlaan 7. De deel is hier haaks op de lengterichting geplaatst. Helvoirtseweg 213 is een kortgevel met spitsboogramen en -deuren.
Langgevelboerderijen van het dwarsdeeltype komen vooral in Cromvoirt voor. Hier zijn woon- en bedrijfsruimten naast elkaar geordend met ingangen in de lange gevel. St. Lambertusstraat 33, 73, 75-77 en 89 zijn goede voorbeelden, meestal uit de vroeg 19e eeuw. Taalstraat 72 is een verbouwde langgevel in samenhang met deze oude verbindingsweg met Den Bosch. Loverensestraat 13 is 18e of vroeg 19e eeuws, De Dijk 4 is een goed laat 19e eeuws voorbeeld.

Kleine landarbeiderswoningen zijn eveneens nog bewaard gebleven. Hoeksestraat 5 is een goed voorbeeld. Aan de Cromvoirtseweg 1 bevinden zich twee van dergelijke woningen met schuur. Helvoirtseweg 192 en Sparrendaalseweg 3 hoorden als woningen bij een landgoed en hebben neogotische geveldetails. In de jaren twintig en dertig van onze eeuw ontwierp architect Knuttel uit Deventer enige boerderijen met moderne bedrijfsvoering in traditionele vormgeving met schilderachtige details en rieten daken aan Blijendijk 5 en Boxtelseweg 97. Deutersestraat 43 is een wat jongere boerderij met dwarsgeplaatst woonhuis dat het karakter draagt van een traditioneel villa-achtig woonhuis.
Heikantstraat 39 is een zeer uitzonderlijke voormalige boerderij, een stolpachtige constructie met enige authentieke kozijnen, deur en schouw. Het fungeert nu als woonhuis.

Woon- en landhuizen

Vooral in Vught is het aantal woonhuizen met een monumentaal karakter zeer groot. Dit is het gevolg van de gunstige verkeersligging en de nabijheid van Den Bosch. Al in de late middeleeuwen vestigden rijke burgers zich buiten de stad op een plaats die gemakkelijk bereikbaar was en landelijke rust kon bieden. In geval van nood kon men snel naar de veilige omwalde stad terugkeren. Kasteel Maurick is een voorbeeld van een dergelijk kasteelachtig landhuis dat een weerbare indruk maakt, maar geen feitelijke verdedigingsfunctie heeft gehad. Een laat 19e eeuwse restauratie door L.C. Hezenmans bracht dit weerbare karakter weer terug. "Kouwenberg", Kleine Gent 9-11 gaat terug tot de zestiende eeuw maar is zo sterk gewijzigd dat het huis nu een 19e eeuws karakter draagt. Het is ook in 1930 nog gewijzigd. Rozenoord, Vliertstraat 20 draagt een 19e-eeuws karakter met gepleisterde muren, maar zou misschien ouder kunnen zijn. Het is het herenhuis van een later verkaveld landgoed.
Eenvoudiger huizen uit de 17e en 18e eeuw komen eveneens sporadisch voor. Grote Gent 9, een eenvoudige eenlaags woonhuis, is gepleisterd maar vermoedelijk ouder dan de 19e eeuw. Taalstraat 74-76 dateert uit 1751 maar draagt het karakter van ca. 1860-80. Taalstraat 100 dateert volgens de ankers in de rond 1920 aangebrachte topgevel uit 1735. Het is echter zeer gewijzigd evenals Taalstraat 145-147.
Bij deze panden aan de Taalstraat gaat het meestal om verbouwde herbergen en stalhouderijen. Deze werden in de 18e eeuw aan de verkeersweg gebouwd en in de 19e eeuw tot woningen en herenhuizen verbouwd. Taalstraat 137-139 is een groep die door vele verbouwingen moeilijk te dateren is. Het geboortehuis van Gogel, Marktveld 34-36 is een huizengroep die alleen op exterieur moeilijk dateerbaar is, maar achter de gevel uit het derde kwart van de 19e eeuw zal wel een 18e-eeuws huis schuilgaan. De gevel heeft een ingezwenkte belijning en een kroonlijst. Het boerderij-achtige winkelhuis Marktveld 22-24 met troggewelfplafond zal eveneens 18e eeuws zijn en herinnert aan de oude schaal van het plein.

De sterke verkeersontwikkeling in de tweede helft van de 19e eeuw heeft geleid tot een grote bouwactiviteit. In en buiten de kom werden voor rijke bewoners en Bosschenaren landhuizen, villa's en woonhuizen opgetrokken. Het zijn veelal kubusvormige tweelaags panden met schild- of tentdaken waaraan de decoratieve gevelontwikkeling tussen 1825 en 1925 goed afleesbaar is.
Monumentaal is de gevel van de vroegere pastorie, Taalstraat 177 met een open galerij op composiete zuilen met een reeks openslaande deuren. Het huis is rond 1870 geflankeerd door twee als pendanten opgevatte bakstenen lijstgevels met ramen met afgeronde hoeken en kuiven.
Een groot aantal huizen uit het midden en derde kwart van de eeuw is zeer eenvoudig van opzet: een middengang met zijkamers. Het metselwerk van de gevels is zeer zorgvuldig uitgevoerd met geknipt voegwerk. De ramen zijn rechthoekig met hanekammen, de strakke gevel wordt afgesloten door een houten kroonlijst. Geleding geschiedt door horizontale lijsten. Voorbeelden zijn Dorpsstraat 30-32, 40-44 en Helvoirtseweg 209. Ook Muyserick, Maurick 1, toont deze eenvoud. Het is waarschijnlijk enige decennia ouder.
Wargashuyse is iets rijker: het heeft een dakruiter en zijpaviljoens. De hoeken hebben gepleisterde blokken. Heuvel 4, Kerkstraat 14-16 en het kunstenaarsatelier met hoog boogvensters, Marktveld 3, zijn weer uiterst eenvoudig gehouden. Vaak wordt de baksteen ook bepleisterd zoals gebeurde bij Taalstraat 88-90-92 en 102. Zeer eenvoudig is het huizenblok Taalstraat 21-31. Taalstraat 213-215 heeft hoekpilasters, die gedeeltelijk gebosseerd zijn.
De landhuizen Bleijendijk 2-4 en Weltevreden, Boxtelseweg 26, zijn uiterst eenvoudig en hebben een afgewogen spel van raamvlakken en lijsten. Het laatste huis heeft louvreluiken en gesneden bovenlichten.
Een grote reeks woonhuizen is wat rijker gedetailleerd aan ingang, ramen en lijsten. Vaak worden op electische wijze vormen uit verschillende stijlen met elkaar vermengd tot een representatief geheel. Esscheweg 80 heeft een balkon op versierde consoles en gestucte raamomlijstingen met afgeronde hoeken, afgesloten met een kuif. Bij Helvoirtseweg 1 hebben de ramen ook nog een wenkbrauwboog op consoles gekregen. De kroonlijst is gebosseerd en heeft langgerekt ovale ramen. Dit laatste motief komt in Vught veelvuldig voor, ook als langgerekt vierkant en zeshoek. Ook Taalstraat 53, Schoolstraat 4-8 en St. Lambertusstraat 58 vertonen deze eclecticistische stijl. Een de rijkste vertegenwoordigers is het huis Bleijenburg, waar veel decoraties in stuc een 17e-eeuwse kern verbergen. Ook aan Taalstraat 63-67, 86-88, 113, 125-127 en 181-185 werden dergelijke statusverhogende versieringen toegepast.
Tegen het einde van de 19de eeuw worden meer en meer de vormen van de neo-renaissance in natuur- en baksteen toegepast, waarbij men in een streven naar "eerlijkheid" de materialen veelal in het zicht laat. De versiering concentreert zich rondom ingangen, kroonlijsten en dakkapellen. Men streeft bovendien een levendige, vaak asymmetrische silhouetwerking na.

Een schoolvoorbeeld is het neorenaissance huis Zionsburg, Taalstraat 149. Vergelijkbaar zijn ook Taalstraat 148-150. Enkele rond 1900-10 gebouwde panden van de Vughtse architect Koesen zijn zeer rijk gedetailleerd met bak- en natuursteen, bijvoorbeeld Maurickplein 3, Taalstraat 14-16 en 107-111. Naast de strakke vormen van de kubusvormige bakstenen huizen worden landhuizen in de landschapsparken vaak gebouwd in neogotische vormen. Taalstraat 143 vertoont dergelijke vormen aan het portiek. Reeburg uit 1825 vormde een perfect voorbeeld van een in een landschapspark geïntegreerd landhuis maar is helaas gesloopt. Eikenheuvel, Helvoirtseweg 191, is een der weinige in neogotische stijl gebouwde landhuizen die bewaard bleven. Merkwaardig zijn de gietijzeren ramen in de erker. Minder schilderachtig, en ook archeologisch meer verantwoord zijn de neogotische vormen van Roocouleur, aan de Glorieuxlaan 6, in 1884 gebouwd vermoedelijk door L.C. Hezenmans. Ook de villa Amélie aan de Sint-Michielsgestelseweg vertoont dergelijke vormen. Het huis is door de asymmetrische gevelcompositie bewust schilderachtig gehouden, terwijl ook het kleurenspel der materialen hierin meespeelt. Integratie van het landhuis met de omgeving trachtte men ook te bereiken met andere middelen. Door brede dakoverstekken en balkons met timmerwerk in de zgn. chalet-stijl of "stick-style" maakte men Leeuwenburg, Kapellaan 2 wat passender in de landelijke omgeving evenals Boxtelseweg 93-95 en St. Elisabethstraat 2-4. Vanaf omstreeks 1900 past men aan boerderijen ontleende vormen toen. Lage muren en vloeiende rieten daken zien we aan de Aert Heijmlaan 4, Bosscheweg 15 en 28, Kruishoeveweg 11 en aan de panden in het villapark aan de Heiweg en omgeving. Jugendstilmotieven vinden we aan Taalstraat 26-28, Amsterdamse-school-vormen aan Kerkstraat 1 en Bosscheweg 12-18. Huize Bergen aan de Boxtelseweg is een strak uitgevoerde baksteenbouw met een plattegrond die aan de 17e eeuw herinnert.
Arbeiders- en volkswoningen komen in Vught vooral voor aan de oude lintbebouwde wegen. Het zijn eenlaags woonhuizen vaak onder een doorlopend zadeldak. Voorbeelden zijn Vliertstraat 65-67, Kerkstraat 48 en 54-62, alle met eenvoudige geprofileerde gootlijst. Maurickplein 10 is een wat ouder voorbeeld. Allereenvoudigst waren de-gesloopte-woningen aan de Kerkstraat 78-80, de landarbeiderswoningen Lage Dwarsstraat 1-5 en de goed bewaarde woningen Boxtelseweg 29-31. Stationsstraat 12-15 heeft een wat rijkere vormgeving met speklagen en sluitstenen in stuc en pleister. Karakteristiek voor Vught zijn de middenstandswoningen met de nok haaks op de straat, vaak in groepen gekoppeld. De afgewolfde daken aan de straatzijde hebben een geknikte, omlopende gootlijst. Voorbeelden zijn Oude Baan 7, St. Elisabethstraat 23 en 30 en enige huizen aan de Kerkstraat. Het café Vlasmeersestraat 1 heeft een topgevel met windveren. De woningen Marktveld 42-48 -gedeeltelijk gesloopt- hebben trap- en ingezwenkte gevels. Bij Helvoirtseweg 53-71 gaat de reeks wolfsdaken schuil achter een doorlopende schermgevel.

Goede voorbeelden van gestandariseerde woningbouw uit de jaren twintig en dertig zijn de rond een platsoen twee aan twee gekoppelde expressieve villa's Boxtelseweg 76-81 en de fraai gedetailleerde woningen aan de Albertusstraat 1-23. In het tuinwijkje aan de Hoogstraat en omgeving heeft de al eerder genoemde architect Knuttel, in een stijl die herinnert aan traditionele hollandse hofjeswoningen, vormgeven aan een sfeervol wijkje met plantsoen, plein en pomp.
Het vormen van een samenhangend wijkje wordt door A.J. Kropholler heel anders opgelost als hij het voormalige terrein van de drukkerij Bogaerts bebouwt met woningen, een kerk met pastorie, een liefdegesticht en enige scholen rondom het Mariaplein. Hier ontstaat een in zich gesloten wijk met eenvoudige rijtjeswoningen in de typische zware baksteenvormen die Krophollers stijl kenmerken.

Kerkelijke gebouwen en gestichten

Van de beide kerken uit de middeleeuwen bleef alleen de St. Lambertus aan de Helvoirtseweg als Hervormde Kerk bewaard. Het gebouw is een goed voorbeeld van de Kempense gotiek, ondanks het feit dat schip en transept zijn verdwenen.
De St. Petrus, opvolger van de Strooikerk op het Maurickplein, is de eerste kerk waarbij K. Weber romaanse vormen combineerde met de centraliserende plattegrond van een koepelkerk. Het is een rijzig bouwwerk met halfronde absiden, nevenruimten en lantaarn. De pastorie, Heuvel 4, is een ouder en zeer sober herenhuis. Enige tijd later ontwierp Weber de kerk van Cromvoirt in neogotische vormen. De kruisvormige opbouw van de pastorie met eigenzinnige baksteenstijl is zeer merkwaardig.
De kerk H. Hart van Jezus aan het mr. Loeffplein in de dorpsuitbreiding ten westen van Vught is een eenvoudige kerk van J. Donders met een toren van C. de Bever en C. Evers. De vormentaal is romaniserend. Het parochiehuis heeft een opvallend hoekbeeld van Christus Koning. De kerk H. Maria Middelares aan het Mariaplein is een zeer gaaf voorbeeld van de opvattingen over boukunst en liturgie van A.J. Kropholler. De T-vormige plattegrond met ondiepe absis wordt overhuifd door een lantaarn boven de viering. De toren is niet gebouwd. De kerk hangt samen met het omliggende wijkje met gasthuis en kapel. In de gemeente ligt een vijftal kerkhoven. De Joodse begraafplaats uit 1855 met eenvoudig poortgebouw en woningen aan de Berkenheuveldreef, de N.H. Begraafplaats met landhuis aan de Ouwerkerklaan en het privégraf van de familie Martini aan de Martinilaan. De Openbare en Rooms-Katholieke Begraafplaats aan de St. Elisabethstraat bezit een reeks monumenten uit de tweede helft van de 19de eeuw.
Het vroegere patronaat en gebouw voor de gezellenvereniging aan de St.Elisabethstraat is een sober voorbeeld van kerkelijke neogotiek.

Een der ingangen is later gewijzigd in Amsterdamse-Schoolstijl. Dezelfde neogotische vormen kenmerken het massale St. Elisabethsgesticht aan de Kloosterstraat. Met de kerk aan de Heuvel vormt dit alles een kerkelijke groep van formaat.
Dominerend zijn ook de gestichten die door katholieke instellingen werden gebouwd. Op congregaties en orden oefenden de landgoederen nabij de stad een grote aantrekkingskracht uit. Grote parken in de nabijheid van een stad boden relatief goedkope grond nabij verkeerswegen. Internaatsgebouw Eikenheuvel werd door J. Dony op het gelijknamige landgoed gebouwd. Ondanks vereenvoudigde herbouw na een brand is het een imposant gebouw met ernaast geplaatste kapel. Eenzelfde plattegrondopzet, een langgerekte rechthoek, heeft het gavere Mariaoord, Glorieuxlaan 6. Dezelfde architect weet hier door toepassing van veel natuursteen in een klassisistische gevelopbouw een waardig en rijk internaatsgebouw te realiseren.
Minder rijke orden verbouwden de bestaande landhuizen, waardoor meestal een karakteristiek maar zeer hybridisch bouwwerk ontstond. Voorbeelden zijn Steenwijk, Boxtelseweg 58-60 en Sparrendaal, Sparrendaalseweg 5.
Ongeëvenaard in opzet en detaillering is het hoofdgebouw van het krankzinnigengesticht Huize Voorburg, ontworpen door H.J. van Tulder in een door hem vorm gegeven park. Neoromaanse representatieve gevels verbergen een heldere opzet van kapel en vier massale paviljoens. Gangen verbinden deze paviljoens, waar een strenge scheiding naar sekse en aard van de krankzinnigheid werd doorgevoerd. Aan de parkachtige landelijke omgeving werd een regenerende werking toegeschreven.

Openbare gebouwen

Aan de Helvoirtseweg 3 bleef het oudste raadhuis van Vught bewaard. Zijn opvolger, Dorpsstraat 15 is een eenvoudige baksteenopbouw met topgevel. Hierna vestigde men zich in het landhuis Kapellaan 2 waarna H.W. Valk in 1937 de villa Leeuwenstein verbouwde in vormen die vagelijk herinneren aan de gevel van het middeleeuwse stadhuis van Den Bosch. Door incorporatie van voorbeelden van oud en modern vakmanschap en door beelden en ornamenten verwijst dit stadhuis naar de geschiedenis van de gemeente.
Het voormalige raadhuis van Cromvoirt, St. Lambertusstraat 47-49 is een sober voorbeeld van art-nouveau-vormen.
Cromvoirt bezit nog het oude, woonhuisachtige schoolgebouw aan de St. Lambertusstraat 58. Aan de St. Elisabethstraat bevinden zich twee opvallende schoolgebouwen. De zeer monumentale opgevatte lagere school op no. 19-21 met rondboogportalen en rijzig dak, speklagen in baksteen en hoektorens en de in landelijker stijl opgetrokken tuinbouwschool op no. 1A.

Bedrijfsgebouwen
Aan de St. Michielsgestelseweg 22 bevindt zich een vroeger sluisje met woonhuis. Van de drukkerij Bogaerts aan de Taalstraat bleef alleen de fabrikantenwoning no. 53 en een deel van de gevel op no. 47 over. Taalstraat 61 is een voormalige brouwerij met een rijk gedetailleerde gevel in neobarokke vormentaal.
De voormalige brouwerij annex boerderij aan de Molenrijnselaan is een zeer gecompliceerd complex dat voor bouwgeschiedenis en ligging zeer belangrijk is. Taalstraat 94-96 is een eenvoudig bedrijfsgebouw onder zadeldak, dat 19e-eeuws of ouder kan zijn. Een zeer klein gebouwtje, vermoedelijk werkplaats van een ambachtsman, bevindt zich naast Kerkstraat 48. Ervoor ligt een klinkerbestrating. Naast Kleine Gent 7 een vroeg 20ste-eeuwse houtloods. Achter Marktveld 34-36 en Taalstraat 88 bevinden zich nog vroeg 19de-eeuwse of oudere bedrijfsgebouwen, het laatste gebouw was maalderij en is nu oudheidkamer. In de boerderij Vlasmeersestraat 7-9 de inventaris van een klompenmakerij. Het N.S.-station is een redelijk bewaard gebleven Staatsspoorstation van de 4e klasse dat vooral van belang is door de samenhang met beukenlaan en stationskwartier.
Een goed voorbeeld van een decoratieve schermgevel in Amsterdamse-School-trant is de koekfabriek aan de Koestraat 16.

Overige gebouwen
De gebouwen van het vroegere "Konzentrationslager Herzogenbusch" ook wel "Kamp Vught" zijn allereenvoudigste eenlaags langgerekte barakken in baksteen. Ze zijn in lange reeksen op een strak stratenpatroon geordend. De gebouwen, al jaren in gebruik als woonoord voor Molukkers, illustreren op pijnlijke wijze enige hoofdstukken in de geschiedenis sinds 1940.

Straatmeubilair
Afgezien van enige stoepen met palen en hekken is vooral de hardstenen pomp van 1879 op het Marktveld van belang.

Groenelementen
Een aantal boerderijen heeft nog erfbeplanting. Karakteristiek was de tot voor kort aangwezige snoeilinde-beplanting van het Marktveld. Opvallend is vooral de beplanting van de ook nu nog talrijke landgoederen. Hier zijn in een conglomeraat van oudere en jongere beplanting vele oude beuken, eiken, linden en andere boomsoorten, waaronder veel exotische, aanwezig. Het grootste deel van deze landgoederen ligt in een strook die noord-zuid verloopt op de westoever van de Dommel: Zionsburg, Maurick, Reeburg, Bergen, Bleyendijk, Voorburg, Steenwijk, Annaland en Beukenhorst. Een groot aantal tuinen heeft een landhuis tot middelpunt van de landschappelijke aanleg. Verspringende groepen bomen en heesters in schilderachtige ligging richten de blik van de beschouwer naar dit landhuis.

Bij Voorburg is een groot deel van het park sinds 1890 bebouwd. Maurick en Zionsburg zijn in oorsprong laat-middeleeuws, maar dit beeld is alleen bij Maurick bewaard gebleven. Bleyendijk toont misschien nog het beste de onderlinge verhouding tussen landhuis, parkaanleg, boerderijen en landbouwpercelen. Hieruit blijkt dat naast verpozing en rust de economische basis van de landgoederen agrarisch was.
De landbouwfunctie overheerst bij Sparrendaal, een laat 18de-eeuwse ontginning met als hoofddoel landbouw en houtproductie. Er is een relatief grootschalige verkaveling met planmatig aangelegde wegen en lanen.